

Jumala mielessä, housut jalassa

Veikko Anttonen

Ilkka Pyysiäinen: Jumalan selitys. 'Jumala' kognitiivisena kategoriana. Otava 1997, 255 s. Nid. 158,-

Aikana, jolloin Matti Nykänen ponnisti lentoon vielä hyppyrinnokalta eikä ravintolan estraadilta, otsikoi Iltä-Sanomien näkyvästi lööppinsä: Matti on jumala. Otsikoinnillaan lehden toimittajat osoittivat, että jumalan käsite on käyttökelpoinen myös metaforana ilman uskonnollista merkityssisältöä. Lehti viestitti käsitystä mäkikotkastamme kansallisena ylpeytenä, joka ylmaallisella kyvyllään liittää ilmassa kauan, kauniisti ja pitkälle nosti itsensä erilleen muista suomalaisista. Mutta jumalan kollektiivisen idean näkökulmasta ominaisuus, joka määrittää Mattia, koskee myös sitä luokkaa, jonka jäsen hän on eli suomalaisia. Matin jumaluus häivytti hänen maallisen subjektuutensa rajat ja limittyi osaksi suomalaisuuden ylevöitettyjä ihanteita. Matin symbolisen jumaluuden avulla tiedonvälityksen pyhät ritarit nostivat suomalaiset hetkeksi omaan luokkaansa suhteessa muihin kansoihin ja niiden kansalaisiin. Riippumatta siitä puhuvatko ihmiset vakavasti tai leikillään jumalasta metaforana vai erisnimenä uskonnollisen uskon kohteena olevalle olenolle (josta tosin myös metaforien viljely kumpuaa), he joka tapauksessa ylläpitävät sanankäytön pitkää perinnettä. Ilkka Pyysiäinen osoittaa erinomaisen jätävästi jäsenellyssä kirjassaan, että jumalan käsite on esihistoriallisen ajan kirjoituskulttuurista juontuva inhimillisen ajattelun vakio, jota on ajasta ja paikasta riippuen käytetty ja käytetään mitä erilaisimpien asioiden yhteydessä. 'Jumala' ei ole sellaisenaan uskonnollinen käsite, vaan sen uskonnolliset merkitykset on aikojen saatossa luotu suhteessa tarkoitteisiin, joihin sanalla on viitattu ja joilla on sanankäyttäjien ajattelun sekä ryhmä- ja itsetietoisuuden kannalta tärkeä arvoeroja luova tehtävä. Pyysiäinen kirjoittaa 'jumalan' puolilainausmerkkeihin osoittaakseen, että hän ei tarkoita sanalla kuviteltua olentoa, joka asuu taivaassa ja jonka erisnimi se on. Hän tutkii kirjassaan "jumalaa" ihmisen tiedonkäsittelystä juontuvana ajattelun kategoriana. Ennen etenemistään kognitiiviseen selitykseensä hän kuitenkin pehmentää lukijan vastaanottavemmaksi selvittämällä "jumalan" uskontohistoriaa. Yli puolet kirjasta on omistettu esihistoriallisten ja historiallisten uskontojen jumalakäsityksiä kommentoivalle tarkastelulle. Tämä ei ehkä ole kirjan omaperäisintä antia, mutta erinomaisena ja selkeänä kirjoittajana Pyysiäinen on mallikkaan yleistajuisen osoittaessaan kulttuureista ajatus esiintyvä eri uskontojen perinteissä ja niiden teologioissa. Lisäksi hän yhdistää kiinnostavalla tavalla kieli- ja uskontotieteen sekä teologisten tieteiden tulokset 'jumalaa' koskeviin teoreettisiin kysymyksenasetteluihin. On syytä olettaa, että kirjasta kiinnostuva lukijakunta janoaa uusia näkökulmia juuri jumalaa teologisena käsitteenä koskeviin selvityksiin ja pohdintoihin.

Yritys 'jumalan' ymmärtämiseksi

Pyysiäisen selitysoppia ei kuitenkaan tue minkään uskonnon teologiaan sisältyvää tulkintaa "jumalasta" eikä pyri todistamaan ainoakaan perinteen oppia oikeaksi tai vääräksi. Kirjaa voi paremminkin luonnehtia ehdotukseksi tarkasteluperiaatteiksi, jotka auttavat ymmärtämään "jumalaa" inhimillisen ajattelun luokkana. Kysymys ei ole siitä, mitä objektiivisesti ottaen on olemassa sekä maailmassa että sen ulkopuolella, vaan siitä miten ihmiset ajattelevat ja kategorioivat asioita maailmassa. Tällainen tarkastelunäkökulma ei edellytä minkäänlaista uskonnollista esiyymmärrystä. Se on myös kiihottomuudessaan tasapuolinen niin uskovaa kuin ateistia, kristittyä kuin buddhalaista kohtaan unohtamatta eri tieteenalojen näkökulmista asiaa lähestyvien tiedonintressejä. Ottaessaan kantaa kuka mistäkin lähtökohdasta "jumalan" olemassaoloon tai olemassaolemattomuuteen ihmiset pitäytyvät niiden teologisten ongelmanasettelujen rakenteissa ja rajoissa, joiden välittömässä tai intellektuaalisessa vaikutuspiirissä he elävät. Tämä koskee yhtä hyvin teologisiin perinteisiin sitoutuneita uskoviakin kuin perinteiden arvolahtokohdat kieltäviä ateistejakin. Pyysiäinen osoittaa, että uskontotieteilijän olakseen uskontotieteilijän on viisasta menetellä toisin. Hänen ei tule pitäytyä vain yhden uskontoperinteen tarjoamissa käsitteistyksen raameissa olkoon kysymyksessä juutalaisuuden, kristinuskon, islamin tai hindulaisuuden jumalanimitykset ja niitä koskeva symbolinen merkityksenanto. Uskontotieteilijän on rakennettava tarkastelunäkökulma, jossa kategorian kulttuurisista ja kognitiivisista ehdoista tehdyt päätelmät perustuvat tutkimustuloksiin, joita on saatu kun on vertailtu ja systematisoitu eri uskontojen tekstejä sekä kannattajien jumalakäsityksiä siinä kulttuuriympäristössä, josta tekstit ovat peräisin tai jossa he elävät. Pyysiäinen muistuttaa kuitenkin, että jumalakäsitysten vertailu ja systematisointi eroavuuksien ja yhtäläisyyksien osoittamiseksi ei riitä. Tämän voi tehdä oman jumalakuvansa vertailtavuudesta kiinnostunut teologi tai maallikkokin. Vertailuun on sisällyttävä aina teoria siitä, millaiset samankaltaisuudet ja eroavuudet ovat tärkeitä ja merkitseviä sekä miten niiden merkitys arvioidaan ja perustellaan. Uskontoantropologian historiassa näin on tosin menetelty aikaisemminkin. Sigmund Freud otti lähtökohdaksi kausaalisen projektioiteorian ja totesi, että jumala on isä. Émile Durkheim taas käsitteellisti jumalan yhteisöä ja sen arvokategorioita sekä niiden pysyvyyttä idealisoivaksi kollektiiviseksi representaatioksi. Molempien suurmiesten taustalla on juutalainen perinne ja teologia. Pyysiäisen ajattelun taustalla lienee viileän etäinen luterilaisuus. Luterilaisten teologien kirjallinen tuotanto on näkyvästi hänen argumentaationsa rakennusmateriaalina, joskin kognitiivisen selityksen kärki tuntuu paikka paikoin kohdistuvan juuri heidän tarkasteluperiaatteidensa epätasällisyyksien oikaisemiseen. Näin kenties kuitenkin siksi, koska teologien kannanotot ovat hallinneet 'jumalan' kategoriaa koskevaa tieteellistä keskustelua ja teorianmuodostusta Suomessa.

Onko 'jumalan' kategoria kaikkien kategorioiden ulkopuolella?

Pyysiäinen lastaa uusia työkaluja uskontotieteilijän metodipakkiin liittämällä jumalan ajatuksen kognitiivisia prosesseja koskeviin teorioihin. Sen sijaan, että 'jumala' selittyisi sosiokulttuurisista tekijöistä ja ihmisen symbolisista ideoista, Pyysiäinen hakee selitysoimaa lähestymistavalleen ihmisen ajattelua koskevasta yleisestä tiedosta. Tekijä syrjäyttää symboliantropologian ja strukturalismin mielestäni aivan liian kevyesti ja kalseasti mielivaltaisina vetoamalla "tutkittuun tietoon inhimillisestä kognitiosta". Tästä huolimatta hän esittää, että selitys 'jumalasta' ajattelun kategoriana vastaa sitä, mitä allekirjoittanut on symboliantropologian teoriaperinteestä ammentaan luonnehtinut pyhän kahdeksi ulottuvuudeksi. Tämän mukaan 'jumala' on kuten pyhäksi nimetyt asiatkin: samalla kertaa kaiken ulkopuolelle rajattuja että kaiken sisäpuolen kattavia. Paitsi, että molemmat ovat ajattelun kategorioita, ne realisoituvat ennen kaikkea inhimillisessä käyttäytymisessä ja kokemuksessa missä tahansa tilanteessa, jossa henkilö kokee olevansa (maailman)rajalla. Uskonnollisessa ajattelussa 'jumala' on nimettyä (nomen) vain täsmällisempi sisältö sille, mikä ilman nimeämistä on pyhä (numen). Molemmat kategoriat liittyvät minkä tahansa käsittejärjestelmän itsetietoisuuden kannalta tärkeään erotteluun sisäpuolen ja ulkopuolen sekä niitä erottavan rajan välillä. Mielestäni Pyysiäinen hivenen ylikorostaa 'jumalan' kategorian kognitiivista sijoittumista inhimillisessä tiedonkäsittelystä "sinne, missä tietomme ja käsityskykymme loppuu". Yhtä lailla 'jumalan' paikka on siellä, missä tietomme ja käsityskykymme alkaa tai missä ihmiset harkitusti ja säännöllisesti "lykkäävät" tai kriittisen tilanteen johdosta joutuvat "lykkäämään" rationaalisten mentaalisten prosessien ohjaavuutta heidän ajatteluunsa ja käyttäytymiseensä. Epäilenpä, että useimmat ihmiset sijoittavat uskonnollisen uskon kohteena olevat jumalansakin yhtä lailla kaiken alkuun ja loppuun. Pyysiäisen 'jumala' on kognitiivinen kategoria, joka ylittää inhimillisen ajattelun kategorioiden ilmaisuvoiman ja on niiden perimmäinen perusta. Hän päätelee, että ihmisen kategorisaatiosta johtuen 'jumala' on maailman ja ei-maailman käsitteellinen raja ja sellaisena se ei ole minkään muun kategorian alakategoria. Näin 'jumalan' kategoria on kaikkien kategorioiden ulkopuolella. Saattaa olla, että olen lukenut Pyysiäistä huolimattomasti ja että hän onkin yhtä mieltä siitä, että 'jumala' on periaatteessa sijoitettavissa mihin tahansa tilanteeseen, jossa inhimillisen ajattelun kategoriarajoja muunnellaan joko arkiajattelua ohjaavien kategoriaerottelujen pystyttämiseksi tai niiden poistamiseksi. Otan esimerkin. Erottelu 'eläimen', 'ihmisen', 'maailman' ja 'avaruuden' välillä tehdään hierarkisesti perustasolla siten, että ihminen voi lähentyä eläimen kategoriaa, mutta eläin ei voi muuntaa kategoriarajaa, joka erottaa sen ihmisestä. Vastaavasti maailma ja avaruus ovat abstraktimpia ja laajempia kategorioita, jotka sulkevat sisäänsä sekä ihmisen että eläimen. Ihminen voi laajentaa rajojaan kohti maailmaa ja avaruutta, mutta maailma ja avaruus eivät voi supistua ihmisen, puhumattakaan eläimen mittoihin. Miten sitten 'jumalan' kategoria sijoittuu kategorioiden keskinäisiin suhteisiin? 'Jumala' on perustason kategorisaatiosta juontuva raja-arvo, joka avulla ihminen voi tarkoituksella riippuen sekä supistaa että laajentaa minkä tahansa kokemusmaailmaansa kuuluvan asian,

tapahtuman, henkilön tunnistettavuutta tietyn kategorian jäseneksi määrittäviä rajoja. Näin siksi, koska ihminen on intentionaalinen olento. Ihminen voi esimerkiksi 'venyttää' ruumiillisuuteen perustuvaa sosiaalista sukupuoli-identiteettiään tarpeiden ja taipumusten niin vaatiessa, jolloin miehuutta tai naiseutta ei tarvitse ottaa selvärajaitsena, valmiiksi annettuna kategoriana. Samoin ihminen voi venyttää erottavaa rajalinjaa itsensä ja eläimen välillä sekä representoida mytologiensa mielikuvamaailmoja eläinsymbolismiin perustuvien rituaalitekniikoiden avulla kuten shamanismissa tehdään. Vastaavasti ihmisen ymmärryksen alaista kokemusmaailmaa määrittävien rajojen ulottuvuuksia voidaan venyttää mitä erilaisimpien uskonnollisten toiminta-, henkilö- ja objektikategorioiden avulla (esim. meditaatio, rukous, ekstaasi, hiljaisuus, henkiparannus jne.) kohti käsitteitä, joilla laajempaan maailman ja avaruuden kokemiseen tähtääviä ihannetiloja ilmaistaan (nirvana, jumalan valtakunta, pyhä).

Mihin jäi 'Jumalan' kepeys

Moni kirjan lukija varmasti pysähtyy miettimään tekijän näkemystä, jonka mukaan sana 'jumala' nimeää aivan tietyn kognitiivisen kategorian, joka on inhimillisen tiedonkäsittelyn kannalta välttämätön. On selvää, että ihmisen ajattelulla on neurofysiologinen perusta ja että kategorioita erottavien rajojen merkitseminen on ihmiselle välttämätöntä. Mutta perusteet, joiden mukaan meidän pitäisi hyväksyä, että juuri sana 'jumala' on hyvä nimi ajattelun kategorioiden raja- ja saumakohtille. Samoin on kysymys siitä, voidaanko 'uskonto' palauttaa ihmisen tiedonkäsittelyn kognitiiviseen perustaan, enemmän kuin kiistanalainen.

On selvää, että ilman kognitiivisia operaatioita ei ole jumalakaan kuten ei myöskään sosiaaliseen vuorovaikutukseen kykenevää ihmistä. Saattaa olla, että ihmisen mielen rakenteella ja todellisuuskäsityksellä on uskontoluonne, mutta onko se sitä vain metaforisesti, vai myös kognitiiviselta perustaltaan. Uskonnot ja niiden perinteet ovat antaneet meille ihmisille keinot paikallisesti koetun tai ajattelumme kohteena olevan maailman ymmärtämiseen osana omaan ruumiillisuuteen perustuvaa sijaintia ajassa ja tilassa.

Pyysiäiselläkään ei ole valmista vastausta kognitiivisen ja kulttuurisen väliseen rajankäyntiin. Paikoin hän tuo julki käsityksen, jota olen itsekin korostanut, että 'uskonnossa' on viime kädessä kysymys rituaalisiksi kaavoiksi vakiintuneista käyttäytymissäännöistä ja käsittejärjestelmän rajojen ylläpitämisen problematiikasta suhteessa siihen, mitä ihmiset pitävät todellisena, symbolisesti merkitsevänä ja ideaalisesti tavoiteltavana. Olen taipuvainen ajattelemaan, että ruumis on viime kädessä se leikkauspiste, josta 'jumalan' kategoria alkaa ja johon se päättyy. Mutta kysymyksessä ei ole ruumis valmiiksi annettuna, vaan sosiaalisesti jaettuna ja merkittynä, samanaikaisesti perinteen rajaamana että rajoiltaan uudistuvana. Uskonnot ovat ruumiillisten ihmisten yhteisen tiedon järjestelmiä ja siksi luonteeltaan enemmän julkisia kuin yksityisiä.

Kun kognitiivisessa tutkimusotteessa huomio kohdistuu inhimillisen tiedonkäsittelyn rajoitteisiin, selitetään myös 'uskontoa' liiaksi ihmisen aivotoiminnan ja hermoverkkojärjestelmän ehdoilla. Pyysiäisellekin 'jumalan' kategoria on lopulta neuraalinen kaava kaikenlaisille odottamattomille ja ennakoimattomille tapahtumille ja asiointiloille.

Claude Lévi-Strauss on todennut, että jumala ei ole vain hyvä kategoria ajatella, vaan myös hyvä syödä. Ilkka Pyysiäisen uskonto- ja kognitiotieteellinen selitys 'jumalasta' olisi voinut sisältää kepeämpääkin aineistoa siitä, miten jumalat ovat historian sivu olleet juhlien, pitojen ja juominkien vakiovieraita. Viinit, oluet ja väkijuomat samoin kuin skaldien laulut ja rakkauden ilot ovat pitäneet jumalia elossa enemmän, pidempään ja laadukkaammin kuin elitististen teologioiden viisaudet. Mikään kirja ei voi kuitenkaan sisältää kaikkea aiheestaan. Ilkka Pyysiäinen panee jumalan kategorian suhteen palikat paikalleen paitsi uskontohistoriallisesti, myös ennen kaikkea metodisesti.

'Jumalan' selitys on erinomainen johdatus kognitiivisen uskonnontutkimuksen kysymyksenasetteluihin kategorioista, prototyyppiteoriasta, kielestä, tietoisuudesta ja uskonnollisten käsittejärjestelmien luonteesta.

Veikko Anttonen on uskontotieteen professori Turun yliopistossa.